

В. О. Борисова

ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ГОЛОВНА ПЕРЕДУМОВА
РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Присвячено визначенню місця соціального капіталу в розвитку громадянського суспільства в Україні. Автор виділяє складові соціального капіталу та визначає їх значимість для розвитку громадянської свідомості. Наводяться рекомендації щодо створення сприятливих умов для зростання соціального капіталу.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальний капітал, неурядові організації, соціальні мережі.

Соціальний капітал, неурядові організації та громадянське суспільство поняття, які найчастіше вживаються в єдиному контексті. Від самого виникнення поняття «соціальний капітал», яке вперше використав американський дослідник Л. Дж. Ханіфан в 1920 році в рамках дискусії про громадські центри у сільських школах, його намагалися застосовувати для аналізу неурядових організацій та громадянського суспільства. Зв'язок між цими трьома феноменами фіксували неодноразово вчені різних країн у різних контекстах, наприклад, Бондаренко М. Ю. зазначає, що «накопичення та подальше розширення соціального капіталу виступає важливим елементом громадянського суспільства, зміцнює та сприяє налагодженню партнерських відносин держави та громадських рухів» [1]. Першим з українських вчених, хто здійснив аналіз концепції соціального капіталу в умовах посткомуністичного суспільства і показав його зв'язок з формуванням громадянського суспільства в Україні, був В. Степаненко [2]. На сьогоднішній день цей висновок перетворився на загальне місце. Наприклад Юрій Савко в статті «Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь» виділяє три основних підходи до розуміння категорії «соціальний капітал»: «1) визначення соціального капіталу як умови формування та функціонування громадянського суспільства; 2) ототожнення громадянського суспільства та соціального капіталу; 3) розуміння соціального капіталу як однієї зі складових громадянського суспільства» [3, с. 151]. Як бачимо, поза межами громадянського суспільства автор соціальний капітал взагалі не розглядає. Інші автори, в тому числі й українські, такої категоричності не поділяють.

Досліджували поняття «соціальний капітал» та можливості його застосування до української практики такі українські дослідники як Г. Андрущенко, Е. Гугнін, А. Колодій, М. Лесечко, Т. Неделчева, Ю. Привалов, О. Рогожин, Ю. Саєнко, В. Степаненко, О. Убейволк, А. Чемерис, В. Чепак та Н. Черниш. Проблемам та перспективам розвитку соціального капіталу в Україні приділяють увагу у своїх наукових пошуках А. Бова, М. Лесечко, С. Сивуха, О. Сидорчук, О. Шуба. Проте, широко визнаючи зв'язок між громадянським суспільством та соціальним капіталом, говорячи про його нестачу як головну проблему становлення громадянського суспільства в Україні і його збереження в США та інших країнах, не було зроблено висновок – якщо подібна залежність дійсно є, то тоді розвиток громадянського суспільства повинен полягати в стимулюванні тих якостей які описуються за допомогою концепції соціального капіталу, відповідно успішність того чи іншого заходу в рамках державної політики з розвитку громадянського суспільства чи політики якогось з благодійних фондів слід оцінювати не за кількістю витрачених коштів, створених неурядових організацій тощо, а за впливом на рівень соціального капіталу в суспільстві чи в окремій соціальній групі. Тому метою даної статті буде визначення особливостей зростання соціального капіталу як запоруки розвитку громадянського суспільства в Україні. Досягнення цієї мети зумовлює виконання таких завдань як визначення складових соціального капіталу, визначення особливостей їх зростання та можливостей цілеспрямованого впливу на цей процес.

Подібне дослідження є актуальним, оскільки державна політика сприяння

розвитку громадянського суспільства, не зважаючи на створення Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства, затвердження Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянської політики та Плану першочергових заходів щодо її реалізації, не веде до помітних якісних змін в становищі громадянського суспільства в Україні. Стратегія спрямована, в першу чергу, на створення інституційних передумов розвитку громадянського суспільства - запровадження громадського контролю за діяльністю влади, забезпечення незалежної діяльності інститутів громадянського суспільства, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави [4]. Проте подібні зміни політико-правового середовища існування громадянського суспільства не дають належного ефекту, оскільки практика їх втілення та наповнення реальним змістом поки що відстає.

Щодо складових соціального капіталу то різні вчені мають різні погляди на цю проблему. Наприклад російські дослідники Л. Поліщук та Р. Меняшев нагадують про існування «відкритого» соціальний капітал, що ґрунтується на існування в суспільстві широких соціальних мереж з великим радіусом довіри на основі наявних в суспільстві норм та цінностей. Відкритий соціальний капітал сприяє формуванню в суспільстві широких громадських коаліцій (групи Р. Патнема). Обмежений («закритий») соціальний капітал ґрунтується на «обмеженій моралі» з відповідним вузьким радіусом довіри та сприяє формуванню в суспільстві вузьких груп інтересів (групи М. Олсона). Соціальний капітал, що об'єднує – формується на засадах виникнення в суспільстві почуття приналежності до громадянських дій та особистої відповідальності за стан справ в суспільстві (громадянська культура) [5].

На думку Р. Барта, соціальний капітал – це приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які використовується власний фінансовий і людський капітал [6, с. 9]. Соціальний капітал має доволі складну структуру. Якщо аналізувати наукові праці за цією проблемою, то можна виокремити декілька підходів до його визначення: за ієрархічним рівнем формування, накопичення та відтворення (макрорівень, мезорівень, індивідуальний рівень); за типом факторів впливу (екзогенні фактори впливу, ендегенні фактори впливу), за об'єктом дослідження (когнітивний, структурний).

Відмінними є й погляди провідних фахівців у цій справі. Дж. С. Коулман визначає соціальний капітал як потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що виникає у відносинах між людьми. До нього він відносить зобов'язання й очікування, обмін інформацією та соціальні норми. Він визначає соціальний капітал наступним чином: «множина явищ, яким притаманні одночасно дві риси: усі вони складаються з деяких аспектів соціальної структури та допомагають визначеним діям акторів-індивідів або корпорацій – усередині цієї структури» [6]. Відповідно соціальний капітал набуває форм обов'язку та очікування, що залежать від рівня довіри в окремому суспільстві; можливості доступу до інформації, необхідної для здійснення індивідами необхідних дій.

За Коулманом, соціальний капітал визначається своїми функціями, включає безліч складових, які характеризуються двома загальними властивостями: 1) складаються з кількох соціальних структур; 2) спрощують певні дії акторів усередині структури (індивіда чи корпорації). Оскільки визначення поняття «соціальний капітал» у Дж. С. Коулмана неоднозначне, то він доповнює свою концепцію низкою нових термінів, наприклад, «взаємне очікування» та «групове підсилення норм» [7].

Більш чітко визначає соціальний капітал Р. Патнем, звертаючись до поняття «характеристики соціального життя – мережі, норми та довіру, – які спонукають учасників до ефективнішої спільної дії задля досягнення спільних цілей» [8, с. 66]. Соціальний капітал науковець визначає як якість діяльності громадських рухів, члени якого співпрацюють на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду учасників руху, а з другого – на основі вертикальної довіри, що полягає у взаємозв'язку з органами державної влади на різних рівнях. На

відміну від інших дослідників, які використовували у наукових пошуках якісні методи дослідження (П. Бурдьє та вже згадуваного Дж. С. Коулмана), Р. Патнем запропонував чіткі індикатори виміру соціального капіталу. У праці «Гра у кеглі наодинці: крах і відродження американського суспільства» [9] дослідник використовує трифазову модель соціального капіталу, яка складається з норм взаємин, довіри та соціальних мереж. Таким чином Р. Патнем вимірює соціальний капітал за допомогою індивідуальних індикаторів, таких як інтенсивність і сила контактів між індивідами, членство у суспільних об'єднаннях, електоральна активність тощо. Якою є ситуація в пострадянських країнах з цими складовими? Л. Поліщук та Р. Меньшев проблемами соціального капіталу суспільств у країнах з постсоціалістичною економікою, вважають наступні: низький загального рівень довіри суспільства, низький рівень довіри населення до основних державних інститутів та недостатнього рівня самоорганізації суспільства, як наслідок, соціальний капітал не може виконувати функцію суспільного контролю діяльності органів державної влади та якості державних послуг [5].

Шукаючи шляхи вирішення проблеми ми повинні повернутися до зазначеного вище поділу соціального капіталу на структурний і когнітивний. Структурний соціальний капітал полегшує отримання інформації, сприяє колективним діям і спільному ухваленню рішень шляхом розподілу ролей, формування соціальних зв'язків та інших соціальних структур, пов'язаних з правилами, процедурами і прецедентами [10]. До когнітивного соціального капіталу належать норми, цінності, взаємна довіра і віра, тому він є суб'єктивним. Ці форми співіснують як разом, так і окремо. Наприклад, стосунки між членами територіальної громади можуть будуватися на особистих зв'язках і контактах, які не будуть підпорядковані певній структурі. І навпаки, наявність асоціацій у територіальній громаді не обов'язково свідчитиме про наявність сильних особистих зв'язків між їх членами, тому що можлива участь в них не є добровільною діяльністю.

Як зазначає І. Є. Турчинов – «на відміну від когнітивного соціального капіталу, який формується виключно через мережу внутрішніх соціальних зв'язків, формування структурного соціального капіталу залежить від низки зовнішніх чинників – умов, які створюються іншими агентами соціально-економічного розвитку» [11]. Якщо розбудову структурного соціального капіталу можна вважати прямим завданням державних органів, то для розвитку когнітивного вони не придатні, тому мають поступитися місцем іншим структурам.

Свого часу на важливості існування розвиненої мережі недержавних інститутів наголошував ще А. де Токвіль, який ґрунтовно проаналізував практичну діяльність громадянського суспільства США і надавав великого значення схильності американців до створення громадських і політичних організацій, вважаючи, що американці будь-якого віку й всіх соціальних груп завжди створюють асоціації. Вони беруть участь не лише в комерційних та промислових асоціаціях, а й у тисячах інших – релігійних, моральних, серйозних, несерйозних, дуже загальних і дуже обмежених, надзвичайно великих та дуже малих [12, с. 513–514]. Тому неурядові організації є надзвичайно важливими суспільними інститутами, оскільки вони сприяють внутрішньому «вихованню» своїх членів та мають зовнішній вплив на широкий загал, шляхом продукування та інституалізації системи норм, які, за визначенням Д. Норта, сприяють формуванню моделей поведінки у суспільстві [13].

Асоціації виховують у своїх членів почуття співпраці, солідарності та громадянського патріотизму (або, інакше кажучи, відповідальності). Якщо люди, об'єднані у спільну асоціацію, належать до різних соціальних груп з різною метою, в результаті групової взаємодії та взаємовпливів вони стають набагато поміркованішими [14, с. 10–11]. До того ж, мета асоціації не обов'язково повинна бути політичною. На думку Н. Розенблум, головним є не тип асоціацій і не їх відповідність вимогам лібералізму, а організаційна багатоманітність, відкритість, змінюваність членства, практика вільних переходів членів однієї організації в іншу [15, с. 24].

Висновки. Елементи соціального капіталу запропоновані Патнемом – довіра, норми поведінки, соціальна мережа, можуть розвиватися під впливом

цілеспрямованих дій державних інституцій чи недержавних благодійних фондів, проте це потребує перегляду їх політики. Не завжди їх ініціативи ведуть до створення відкритого соціального капіталу. Наприклад виділення грантів для вирішення конкретних проблем певних груп людей загрожує створенням «обмеженого» або закритого соціального капіталу – з відповідним вузьким радіусом довіри та сприяє формуванню в суспільстві вузьких груп інтересів. Тому не завжди підтримка конкретної невеликої соціальної групи, допомога у реалізації нею своїх групових інтересів, може привести не до зростання громадянського суспільства, а цілком до протилежних процесів.

Відповідно, в рамках державної політики розвитку громадянського суспільства необхідно враховувати, що держава зацікавлена у плеканні норм взаємин, довіри та соціальних мереж що ведуть до відкритого соціального капіталу

Також необхідно аналізувати підсумки політики як для структурного, так і для когнітивного соціального капіталу, до якого належать норми, цінності, взаємна довіра і віра. Держава може впливати на розвиток громадянського суспільства сприяючи накопиченню структурного соціального капіталу, проте для цього необхідні одночасні дії на різних рівнях: прийняття закону про територіальні громади, у якому мають бути юридично визначені статус територіальної громади, адміністративні кордони, взаємні зобов'язання з державними інституціями, можливості для самоорганізації, управління, налагодження громадського партнерства, створення асоціацій тощо; подальше розширення співпраці з неурядовими організаціями шляхом утворення громадських рад, проведення спільних заходів тощо; сприяння участі громадян в діяльності неурядових організацій шляхом надання грантів, субсидій, організації оплачуваних соціальних робіт тощо; налагодження тристоронньої міжсекторної взаємодії через проведення спільних заходів, забезпечення належної організаційної та фінансової підтримки; інформаційного забезпечення діяльності громадських об'єднань шляхом підготовки й видання брошур, інформаційних бюлетенів, довідників тощо.

Що стосується когнітивного соціального капіталу, то для його розвитку потрібні функціонуючі мережі громадської активності, що сприяють здоровим нормам взаємності та заохочують прояви соціального довір'я. Такі мережі полегшують координацію і комунікацію, посилюють довір'я і, таким чином, дозволяють вирішувати дилеми колективної дії. Мережі громадської активності втілюють у собі попередній успіх співпраці, який може служити культурним шаблоном для майбутньої співпраці.

Бібліографічні посилання

1. Бондаренко М. Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] / М. Ю. Бондаренко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2011_2/txts/Bondarenko.pdf.
2. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 24–41.
3. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львівського ун-ту. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 151–159.
4. Указ Президента України № 212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14621.html>
5. Polishchuk L. Does Social Capital Have Economic Payoff in Russia? / L. Polishchuk, R. Menyashev // WP10/2011/01. The University. – Higher School of Economics. – Moscow : Publishing House of the University – Higher School of Economics, 2011. – 44 p.
6. Burt R. Structural Holes the Social Structure of Compretition / R. Burt. – Cambridge (MA), 1992. – 185 p.
7. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
8. Putnam R. Who Killed Civic America? / R. Putnem // Prospect. – 1996. – March.
9. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / R. Putnam. – New York: S. Schuster, 2000. – 217 p.
10. Тихонова Н. Е. Социальный капитал как фактор неравенства / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 24–31.
11. Турчинов І. Є. Роль держави та місцевого самоврядування у формуванні соціального капіталу

територіальних громад [Електронний ресурс] / Іван Євгенович Турчинов. – Режим доступу : [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11tiectg.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11tiectg.pdf)

12. Токвіль де А. Про демократію в Америці / А. де Токвіль ; пер. з фр. Г. Пилипчука та М. Москаленка. – К. : Видавничий дім “Всесвіт”, 1999. – 590 с.

13. Четверікова Л.О. Проблема інституалізації соціального капіталу як передумови розвитку громадянського суспільства в Україні / Л.О. Четверікова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів, 2012. – Вип. 24. – С. 62–66.

14. Lijphart A. Democracy in Plural Societies / Arend Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1977. – 248 p.

15. Розенблум Ненсі Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму / Н. Л. Розенблум // І. – 2001. – Ч. 21. – С. 6–29.

Борисова В. О. Рост социального капитала как главная предпосылка развития гражданского общества

Посвящено определению места социального капитала в развитии гражданского общества в Украине. Автор выделяет составляющие социального капитала и определяет их значимость для развития гражданского сознания. Приводятся рекомендации по созданию благоприятных условий для роста социального капитала.

Ключевые слова: гражданское общество, социальный капитал, неправительственные организации, социальные сети.

Borisova V. The growth of social capital as the main prerequisite for the development of civil society

The article is devoted to the place of social capital in the development of civil society in Ukraine. The author identifies the components of social capital and determine their significance to the development of social awareness. We give advice on creating an enabling environment for the growth of social capital.

Social capital, NGOs and civil society concepts are often used in the same context. From the emergence of the concept of «social capital», which was first used by American scholar L. J. Hanifan as a part of discussions about community centers in rural schools, he tried to apply for the analysis of non-governmental organizations and civil society. The relationship between these three phenomena scientists from different countries in different contexts recorded repeatedly.

This study is important because government policies promoting the development of civil society, in spite of the establishment of the Coordinating Council for Civil Society Development Strategy for approval of public policy to promote civic politics and Priority Action Plan for its implementation does not lead to significant qualitative changes in the position of civil society in Ukraine. The strategy is aimed primarily at institutional prerequisites for the development of civil society - the introduction of public control over the authorities to ensure independent activities of civil society, strengthening their impact on socially important decisions, creating conditions to ensure broad representation of interests of citizens in government and local governments, regular consultations with the public on important issues of society and the state. However, such changes in the political and legal environment of the existence of civil society does not give the desired effect, as the practice of their implementation and content of real substance so far behind.

Key words: civil society, social capital, NGOs, social networks.

Надійшла до редколегії: 28.03.2014

УДК 321.64

С. Г. Вонсович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНЗИТУ В УМОВАХ КРИЗОВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано основні політологічні підходи до феномену кризи у транзитивному суспільстві. Показано, що політична криза є переломним моментом у розвитку політичної системи і характеризується транзитивним станом політико-владних структур, боротьбою і зміною політичних еліт, політичною активізацією мас, зниженням ефективності державного менеджменту і політичною нестабільністю. Зазначено, що у подоланні (як і у творенні) кризи у транзитивному суспільстві значна роль належить еліті. Розкрито причини пролонгування криз у процесі політичного транзиту в Україні, а також розкрито зміст криз у транзитивній політичній системі України та роль політичної еліти як чинника її кризогенності.

Ключові слова: політичний транзит, політична система транзитивного типу, політичні кризи, політичні еліти, революція, еволюція, реформа.